

ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԵՐԿՈՒ ՇՐՋԱՓՈԻԼԵՐԸ՝
ԳՐԱԲԱՐ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ

Բանալի բառեր – լեզվի պատմություն, ժողովրդի պատմություն, գրական հայերեն, շրջանաբաժանում, երկու շրջափուլ, գրաբար, աշխարհաբար, միջին հայերեն, անմիջի-նակություն, ընդհանրություններ, արևմտահայ աշխարհաբարի ենթաշրջան, ժամանա-կակից կամ արդի հայերեն

Գիտության ցանկացած ոլորտում կան հարցեր կամ հարցերի շրջանակ, որոնք գիտական քննարկումներից և որոշակի լուծումներ ստանալուց հետո, թվում է՝ նոր արժարժումների քիչ առիթներ պետք է ունենան, մանավանդ եթե ներկայացվում են ոլորտի գիտակի և մեծ համբավ ունեցող գիտնականի կողմից: Բայց գիտական առաջընթացի տրամաբանությունը հուշում է, որ դրանք ժամանակ առ ժամանակ օբյեկտիվորեն նետվում են քննարկումների թատերաբեմ՝ ակնկալելով վերլուծությունների և լուծումների նոր եղանակ-ներ՝ նոր հայացքով և նոր մոտեցումներով կամ մեթոդաբանությամբ:

Գրական հայերենի շրջանաբաժանման հարցը հարյուր և ավելի տա-րիներ շարունակ գիտական հետաքրքրությունների առանցքում է: Եվ այն տպավորությունը կա, թե հարցը վերջնական լուծում ստացավ 1951 թ. Գևորգ Ջահուկյանի զեկուցումով, որը հետագայում որոշ փոփոխություններով վերահրատարակվեց նրա այլևայլ աշխատություններում:

Շրջանաբաժանման հիմքում Գ. Ջահուկյանը դնում է երեք սկզբունք՝ 1. Լեզվի պատմությունը տվյալ լեզվի բոլոր տարատեսակությունների պատ-մությունն է: 2. Շրջանաբաժանումը չպետք է հասկացվի բացարձակ իմաս-տով. «Այն առավել կամ պակաս չափով հարաբերական բնույթ ունի»: 3. Լեզվի ու նրա զարգացման օրենքները սերտ կապի մեջ են ժողովրդի պատ-մության հետ¹: Այս մոտեցմամբ գրային շրջանում առանձնացվում է հայոց լեզվի պատմության երեք փուլ՝ հին շրջան (V-XI դարեր), միջին շրջան (XII-XVI դարեր), նոր շրջան (XVII դարից մինչև մեր օրերը): Գիտական շրջանառության մեջ դրված այս տեսակետը այսօր պաշտպանվում է առանց վերապահության: Մակայն շուրջ յոթ տասնամյակի պատմություն ունեցող

¹ Տե՛ս **Ջահուկյան Գ.**, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1969, էջ 33-35:

մոտեցումները, մեր կարծիքով, որոշ բացատրությունների և ճշգրտումների պահանջ ունեն:

Անդրադառնանք առաջին սկզբունքին, որը մեր տպավորությամբ ամենից կարևորն է: «Լեզվի պատմության շրջանաբաժանումը,– գրում է Գ. Ջահուկյանը,– պետք է արտացոլի լեզվի պատմության տարբեր շրջաններում այդ տարատեսակների փոխհարաբերության մեջ կատարված տեղաշարժերը, որոնք արտացոլվում են լեզվի զարգացման օրենքների մեջ»¹: Ասել է թե՛ լեզվաբանը չի փորձում տալ հայերենի միայն գրական արտահայտությունների պատմության շրջանաբաժանումը: Եվ այս մոտեցմամբ միանգամայն հասկանալի կարող էր լինել միջին հայերենի առանձնացումը որպես առանձին շրջափուլ, թեև բաց էր մնում լեզվի տարատեսակություններից, օրինակ, բարբառների խնդիրը. XV-XVI դարերում բարբառների ակտիվացումը արդյո՞ք առանձին շրջափուլ էր, թե՞ ենթաշրջան միջին հայերենի համակարգում: Բայց իր սկզբունքները շարադրելիս Գ. Ջահուկյանը անում է ևս մի վերապահություն. լեզվի գրային շրջանի մասին խոսելիս նա նկատում է. «Այնուամենայնիվ, մենք ստիպված ենք մեծ մասամբ սահմանափակվել գրական լեզուների պատմությամբ՝ այլ կարգի տվյալների խիստ սահմանափակության պատճառով»²: Այս մոտեցումը որդեգրելուց հետո, երբ հայոց լեզվի բոլոր տարատեսակությունների պատմության շրջանաբաժանման փորձը ի վերջո օբյեկտիվորեն հանգում է գրական լեզուների շրջանաբաժանման, լեզվաբանին այլ բան չէր մնում, քան միջին հայերենը տեղավորել հայոց գրական լեզուների պատմական շղթայի մեջ՝ նրան վերագրելով գրական լեզվի հատկանիշներ: Գ. Ջահուկյանը սրանով պայմանականորեն ընդլայնում է առհասարակ գրական լեզվի ըմբռնման սահմանները՝ նրա հիմնական հատկանիշ համարելով ավելի կամ պակաս նորմավորված լինելը և կայուն լեզվական որակ ունենալը: Այսօր խիստ հստակեցված են այդ սահմանները: **Գրական լեզուն** ազգային լեզվի պատմական գոյության ձև է, որը լեզվակիրառողի կողմից ընդունվում է որպես օրինակելի. ընդհանուր գործածական այնպիսի լեզվատարրերի և խոսքային միջոցների պատմականորեն ձևավորված համակարգ է, որոնք ազգային լեզվի կրթված կրողների ու խոսքի հեղինակավոր վարպետների կողմից տեքստերում (գրավոր և բանավոր) ենթարկվել են տևական մշակման³: Որպես գրական լեզվի հիմնական որակներ են նշվում մշակվածությունը, միասնականությունը, ավանդականությունը, գրավոր ամրագրումը, գրական լեզվի շրջանակներում խոսակցական և գրքային լեզվատարրերի համատեղ գործառությունը, ոճական բազմազանությունը և ազատ կիրառելիությունը գործառական բոլոր

¹ Նույն տեղում, էջ 33:

² Նույն տեղում, էջ 34:

³ Տե՛ս «Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам)», М., 2009: (էլ. հասցե՝ http://methodological_terms.academic.ru/859/ЛИТЕРАТУРНЫЙ):

ոճերում, գուգաձևությունների հաղթահարման միտումը, գործառական փոխներթափանցումները, առաձգական կայունությունը և այլն: Գրական լեզուն վերբարբառային իրողություն է և իր մշակվածությամբ «հակադրվում» է բարբառայնությանը, հասարակաբանություններին ու ժարգոններին: Գրական լեզվի բոլոր բնորոշումներում որպես հիմնական հատկանիշ է առանձնացվում **նորմավորվածությունը**: Դա նշանակում է, որ գրական լեզվի բառային կազմը հիմնականում ընտրված է ընդհանուր համաժողովրդական լեզվի բառազանձից, բառերի իմաստներն ու գործածությունները, արտասանությունը և ուղղագրությունը կանոնակարգված են, ձևակազմությունը և շարահյուսական կառույցները ենթարկվում են համընդունված օրինաչափություններին: Գրական լեզվի կանոնները համապարտադիր են բոլոր լեզվակիրառողների համար խոսքային հաղորդակցման բոլոր ասպարեզներում¹: «Գրական լեզուն,– կարդում ենք դասագրքային սահմանումներից մեկում,– ազգային լեզվի պատմականորեն ձևավորված բարձրագույն ձև է, լեզվական միջոցների նորմավորված, կանոնակարգված, մշակված համակարգ, որը հանդես է գալիս որպես օրինակելի և ընդհանուր գործածական որակ ու ծառայում է իբրև հաղորդակցման միջոց հասարակական և անձնական գործունեության բոլոր ոլորտներում»²:

Միջին հայերենը ոչ մի կերպ չի տեղավորվում գրական լեզվի նորագույն ըմբռնման այս շրջանակներում: Միջին հայերենի ուսումնասիրությամբ զբաղվող բոլոր լեզվաբանները հատուկ շեշտում են այն միտքը, որ, այնուամենայնիվ, միջին հայերենը գրական լեզվի կարգավիճակի չհասավ: Գերմանացի հայագետ Յոզեֆ Կարստը միջին հայերենի առաջացման ու կազմավորման հարցերում հիմնականում պաշտպանում է իր նախորդների տեսակետները. միջին կամ կիլիկյան հայերենի շրջան է համարում XI-XV դարերը, նոր հայերենի ժամանակաշրջանը սկսում է XV դարից: Միջին հայերենը դիտում է որպես հին և նոր հայերենների միջև ընկած ժամանակաշրջան: Տարբեր առիթներով նա շեշտում է այն հանգամանքը, որ, այնուամենայնիվ, միջին հայերենը իր լեզվական որակներով չի ներկայանում որպես միասնական և մշակված, միատարր լեզու և ունի անցման շրջանի լեզվի կամ շրջափուլի հատկանիշներ, աչքի է ընկնում բարբառային տարբերություններով³: Գ. Սևակը, խոսելով IX-XIII դարերում ստեղծված աշխարհիկ գրականության մասին, նշում է, որ այդ գրականությունը ստեղծվում է նոր լեզվով, որը «**միջին հայերեն** ընդհանուր անունն է կրում, թեև միասնական չէ և նայած

¹ Տե՛ս նույն տեղում, նաև՝ **Д. Розенталь, М. Теленкова**, “Словарь-справочник лингвистических терминов”, 2-е изд., М., 1976:

(էլ. հասցե՝ http://dic.academic.ru/dic.nsf/lingvistic/684/литературный_язык

² **Радугин А.**, Русский язык и культура речи, М., 2004, с. 50.

³ Տե՛ս «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», հ. Ա, Երևան, 1972, էջ 13-16 (այսուհետև՝ շարադրանքում՝ Ա 1 և էջը):

հեղինակի բարբառին, գրաբարագիտության չափին ու ճաշակին՝ ավելի կամ պակաս չափով մոտ է գրաբարին»¹: **Մ. Ղազարյանը** միջին հայերենի նկարագրությանը նվիրած իր աշխատություններում գրավոր հայերենի այդ տարբերակը թեև անվանում է «իբ օրինաչափությունները ունեցող գրական լեզու», «հայոց գրական լեզվի միջին շրջան», «գրական նոր լեզու»² և իր տեսակետը փորձում է հիմնավորել այն փաստարկումով, որ, այնուամենայնիվ, միջին հայերենը չենք կարող նույնացնել ժամանակի խոսակցական լեզվի հետ, սակայն տարբեր առիթներով շեշտում է այն գաղափարը, որ այդ լեզուն միատարր չէ, աչքի է ընկնում ձևերի բազմազանությամբ և ի վերջո չի հասնում զարգացման անհրաժեշտ մակարդակի. լեզվաբանը միջին հայերենի բնութագրական ընդհանուր հատկանիշ է համարում այն, որ հայերենի զարգացման այս շրջափուլում «կիրառվում էին լեզվական միևնույն կանոնը արտահայտող տարբեր ձևեր, որոնք ցույց էին տալիս, որ այդ լեզվի մշակման ու կայունացման պրոցեսը դեռևս չի ավարտվել»³: «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության» հեղինակները թեև իրենց երկհատոր աշխատասիրության վերնագրում **միջին հայերեն**-ի կողքին զետեղել են **գրական** որակումը, բայց գրքի հենց ներածական մասում ու նաև շարադրանքում մի քանի անգամ հիշեցնում են, որ **գրական** անվանումը պայմանական է, որ կիլիկյան հայերենի գրական լինելը պետք է ընդունել որոշ վերապահությամբ, և որ այդ հայերենն իր գոյության ամբողջ շրջանում միօրինակ չի եղել: Նշվում են նաև հիմնավոր պատճառներ և ազդեցություններ: «Կիլիկիայում գրի առնված ժողովրդական հայերենը հնարավորություն չունեցավ մշակվելու և դառնալու կանոնավոր ու միասնական օրինաչափություններով գրական լեզու,– գրում է Չ. Մուրադյանը:– Դրան նախ խանգարում էր նրա հիմքում ընկած խոսակցական լեզվի անմիօրինակությունը: Չնայած գրավոր լեզվի հիմքում ընկած բանավոր լեզվի ընդհանրություններին, այնուամենայնիվ, սնվելով ժողովրդական լեզվի ակունքներից, նա իր մեջ էր առնում նաև տարբերությունները, որոնք և առաջացնում էին անմիօրինակություններ: Մյուս կողմից՝ այդ տարբերությունները հաղթահարելու և դրանք միասնական գրական լեզվի մեջ ձուլելու համար պահանջվում էր երկարատև ժամանակ, որից սակայն զրկվեց գրական լեզուն՝ կիլիկյան պետականության վերացման հետևանքով» (Ա 1, 36-37): «Նորակազմությունների տարածման և անկանոնությունների մասնակի վերացման հետևանքով լեզվի համակարգը զգալիորեն ձգտում է պարզեցման,– գրում է Լ. Հովսեփյանը:– Սակայն նորմայի տեսակետից լեզուն դեռևս կայունացած չէ իր քերականական ձևերի մեջ: Այդ պատճառով էլ միջին հայերենի հոլովման համակարգը աչքի է ընկնում ներքին անմիօրինակու-

¹ **Սևակ Գ.**, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Երևան, 2009, էջ 52:

² Տե՛ս **Ղազարյան Մ.**, Միջին հայերեն, գիրք Ա, Երևան, 1960, էջ 6-7, 96:

³ **Ղազարյան Մ.**, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Երևան, 1981, էջ 204:

թյամբ, թեքությունների բազմազանությամբ և նրանց տարբերակների միջև փոխանցումների ազատությամբ: Միննույն քերականական իմաստն ունեցող ձևությունների այդ բազմազանությունը ստեղծվում է ի հաշիվ գրաբարից և միջին հայերենի տարբեր բարբառներից եկող լեզվական իրակությունների խառն ու առանց ընտրության օգտագործման»¹: Ինքը՝ Գ. Ջահուկյանը ևս, բուն միջին հայերենի շրջափուլի մասին խոսելիս մեկ անգամ չէ, որ ընդգծում է այդ միտքը. նրա համոզմամբ՝ միջին հայերենը «մշակման որոշակի հունի մեջ չի դրվել և անմիօրինակ է», միջին հայերենը այդպես էլ չկարողացավ հասնել ընդհանուր գրական լեզվի աստիճանին²:

Անմիօրինակությունները առկա են միջին հայերենի լեզվական բոլոր մակարդակներում՝ սկսած հնչյունաբանությունից մինչև շարահյուսական կառույցներ: Վկայված բազմաթիվ իրողություններից թվարկենք ընդամենը մի քանիսը. **հնչյունական համակարգում** կան բառեր և բառաձևեր, որոնց մեջ հերթագայում են **ո//օ//ու** գրերը՝ **տոմար//տամար// տօմար, կաթողիկե//կաթաւղիկե//կաթուղիկե**, նմանապես՝ **կաթողիկոս//կաթաւղիկոս// կաթուղիկոս, Լամբրոն//Լամբրաւն//Լամբրուն//Լապրուն** (Ա 1, 85), առկա է **ե-ի** և **է-ի** գրության շփոթ (գեղ//գեդ, աղէկ//աղեկ, քաւել//քաւէլ, ամէն//ամեն և այլն), **ո-ի** երկգրություններ, օրինակ, ենթակայական դերբայում (ծնող//ծնաւղ, ընթերցող//ընթերցաւղ) (Ա 2, 65-67), եռագրություններ (բաշխաւղ, խաբող, գնօղ, առնող) (Ա 1, 314), սկզբնաղբյուրներում արձանագրվում են բառերի հնչյունափոխված բազմազան տարբերակներ՝ **յուղարկէ, յղարկէ, դրկէ, ուղարկէ, յօղարկէ** (Ա 2, 80), **այգի, էգի, իգի** (Ա 1, 93), **առնել, արնել, այրնել, այնել, անել, էնել, ընել** (Ա 2, 151), և այլն:

Չուզածությունները և տարբերակային ձևերի փոխանցումները չափազանց շատ են **ձևաբանական համակարգում**, մասնավորապես՝ հոլովական ձևերում ու հոլովումներում, հոգնակիի կազմության մեջ, գոյական դերանունների թեքված ձևերում, բայի խոնարհման համակարգում: Մեծ թվով անուններ փոխանցում են կատարում **ի, ո, ու** հոլովումների միջև՝ շատ հաճախ կազմելով եռաձևություններ, ինչպես՝ **ամսի//ամսոյ//ամսու, առիծի//առիծոյ//առիծու, արնի//արնոյ//արնու, գետի//գետոյ//գետու, ուժի//ուժոյ//ուժու, ծովի//ծովոյ//ծովու, փողի// փողոյ//փողու, շահի//շահոյ//շահու, տեղի//տեղոյ//տեղու, օձի//օձոյ//օձու** և էլի տասնյակ այլ բառեր, ինչպես նաև

¹ «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», հ. Բ, Երևան, 1975, էջ 8 (այսուհետև՝ շարադրանքում՝ Ա 2 և էջը):

² **Ջահուկյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 44-45: Գ. Ջահուկյանը հայոց լեզվի գրավոր ժամանակաշրջանի պատմության շրջանաբաժանման հարցերին և միջին հայերենի լեզվական որակի բնութագրությանը անդրադարձել է նաև այլ աշխատություններում՝ սկզբունքորեն պաշտպանելով և զարգացնելով տասնամյակներ առաջ արտահայտած իր տեսակետը. տե՛ս **Ջահուկյան Գ.**, Ջրույցներ հայոց լեզվի մասին, Երևան, 1992, *նույնի*՝ Միջին հայերենը որպես լեզվական որակ // «ԲԵՆ», 1993, թիվ 1, էջ 14-21:

այլ տիպի փոխանցումներով՝ **Գրիգորի/Գրիգորոյ/Գրիգորայ, ցորեկի/ցորեկոյ/ցորեկվան, ընկերի/ընկերու/ընկերոջ, գառնի/գառնոյ/գառան/գառին** և այլն (Ա 2, 32-34): Գոյականի հոգնակին կազմվում է մեկուկես տասնյակից ավելի վերջավորություններով (**-եր, -ք, -ներ, -նի, -ունք, -վի, -ստան, -այք, -որայք, -անի, -իք, -տի, -ան, -ար** և այլն), որոնք տարբեր ժամանակներում և տարբեր հեղինակների մոտ առավել կամ պակաս կենսունակությամբ են հանդես գալիս: Օրինակ՝ **ակոռ-ակոռայք/ակոեր/ակոռանի/ակոռաներ, ոտք-ոտք// ոտեր/ոտնի/ոտվի/ոտներ, միրգ-միրգք/մրգեր/մրգունք/մրգանք, ծաղիկ-ծաղիկք/ծաղկունք/ծաղկներ/ծաղկնի// ծաղկունաք, իր-իրք/իրվի/իրվան/իրվտանք, աչք-աչեր/աչք/աչվի/աչունք// աչվեր/աչվներ/աչվնի և այլն** (Ա 2, 62): Ըստ որում, մի խումբ հոգնակերտներ կարող են գործածվել նաև միասնաբար, ինչպես՝ **գետերք, մարդիկք, մանկտիկ, իրվտանք, աչվնի, իշվանք, գեղերայք** և այլն (Ա 2, 38): Միջին հայերենին հատուկ՝ հիմնական և անհամեմատ ավելի գործուն ձևերի կողքին մատենագրության մեջ հանդիպում են սահմանափակ կիրառություն ունեցող դերանվանաձևեր՝ ստեղծելով զուգաբանությունների անմիօրինակ շարքեր. **մենք** դերանվան բացառականի տարբերակներից են՝ **ի մեզնէ, ի մեզանէ, մենէ, մեզէ, մեզնէ, ի մենէ**, կամ՝ **դու** դերանվան բացառականի տարբերակներից՝ **ի քեզնէ, ի քեզմէ, ի քեզէ, ի քենէ, ի քեզանէ** (Ա 2, 90-93): Իսկ եթե սրանց ավելացնենք նաև ուշ միջնադարում ձևավորված զուգաձևերը (մեզնէ/մեզմէ, մեզնից/մեզանից, քեզնէ/քեզմէ, քեզնից/քեզանից), ապա հարացույցը շատ ավելի խայտաբղետ կլինի: Առանձին դերանունների դեպքում, եթե հաշվի առնենք նաև արմատի հնչյունական փոփոխակների առկայությունը, տարբերակային հոլովաձևերը հասնում են մեկ տասնյակի, ինչպես, օրինակ՝ **իրենք** դերանվան պարագայում՝ **յիրենցնէ, իրմնցէ, իրմնցնէ, իրմնցմէ, իրենցնէ, իրենցմէ** (Ա 2, 89), ինչպես նաև՝ **իրենցնէ, իրենցմէ** և այլն:

Կարելի է անմիօրինակության բազմաթիվ այլ օրինակներ բերել միջին հայերենի նաև բայական համակարգից՝ բայի խոնարհման անմիօրինակ ձևերից, շարահյուսական կառույցներից, որոնցում համատեղ գոյակցում են գրաբարից, արևելահայ և արևմտահայ բարբառներից եկած շարահյուսական կապակցման եղանակների ու ձևերի ամենաբազմազան տարբերակներ: Իհարկե, ճիշտ է նկատված, որ առաջին հայացքից լեզվական իրակությունների որպես մի խառնակություն ներկայացող միջին հայերենը «ինչքան էլ անցումային մի օղակ լինի», այնուամենայնիվ «իր հերթին ունի իր քերականական համակարգը» (Ա 2, 300), որ թեև քերականական կարգերը դրսևորվում են հիմնականում հայոց լեզվի զարգացման բոլոր փուլերին հատուկ միջոցներով, այնուամենայնիվ «միջին հայերենի քերականական կառուցվածքը հանդես է բերում նաև միայն իրեն հատուկ առանձնահատկություններ» (Ա 1, 7): Բայց այս ամենով հանդերձ՝ միջին հայերենը չունի գրական լեզվին հատուկ՝ վերը նշված հիմնական որակները. բավարար

չափով մշակված և միօրինակ չէ, չունի դասական կուռ և ամբողջական կառուցվածք և այլն. ունի անցումային շրջանի լեզվին բնորոշ բոլոր հիմնական գծերը՝ անմիօրինակություն, նախորդող և հաջորդող լեզվափուլերի իրողությունների առատ գործածություն, բարբառային լեզվատարրերի խառնիխուտն և անհամաչափ կիրառություններ, լեզվական նույն իրողության տարբերակային ձևերի փոխանցումներ և այլն: Իր այս հատկանիշներով միջին հայերենը, առանց խիստ մեծ պայմանականության, չի կարող հայերենի զարգացման շղթայում դրվել գրաբարի և աշխարհաբարի կողքին՝ որպես համարժեք երևույթ:

Եվ ահա հարց է առաջանում. այդ դեպքում ո՞րն է միջին գրական անվանված հայերենի տեղը գրավոր հայերենի զարգացման պատմության մեջ:

Ուզում ենք ուշադրություն հրավիրել մի կարևոր հանգամանքի վրա. արևելահայ բոլոր քերականները, ովքեր զբաղվել են հայերենի այսպես կոչված պերիոդիզացիայի հարցերով, ելակետ են ունեցել հիմնականում արևելահայերենի լեզվական նյութի տվյալները: Գ. Սևակը, ով առաջին լուրջ փորձը կատարեց գրական հայերենի գիտական շրջանաբաժանման, ի սկզբանե հայտարարում է, որ ինքը «անհրաժեշտ է համարում վերանայել մեր ազգային գրական լեզվի **արևելյան գրական աշխարհաբարի** սկզբնավորման հարցը» (ընդգծումը – Գ. Ս.): Նրա «Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն» աշխատության մեջ հարցին նվիրված բաժինը հենց այդպես էլ կոչվում է՝ «Արևելահայ գրական լեզվի պատմության պերիոդիզացիա»: Արևելահայ գրական լեզվի բուն պատմությունը նա սկսում է XVII դարից: Մի կողմ թողնելով լեզվաբանի այն վիճահարույց տեսակետը, թե մեր ազգային գրական լեզվի ճյուղերը՝ արևելահայերենը և արևմտահայերենը, տարբեր լեզուներ են, ինչպես գրաբարը և միջին հայերենը, պետք է նկատել, որ այսօր միանգամայն արդիական է հնչում նրա այն կարծիքը, ըստ որի՝ գրական հայերենի այդ երկու տարբերակները «իրենց ֆորմացիայի և ակունքների մեծ նմանություններով, փոխադարձ ուժեղ կամ թույլ ներազդեցություններով հանդերձ, ունեն բնույթի ու պատմական ճակատագրի խոշոր տարբերություններ, ուստի և ենթակա են առանձին ուսումնասիրության»¹: Հարցին անդրադարձած մյուս արևելահայ լեզվաբանները՝ Ս. Ղազարյանը, Գ. Ջահուկյանը, Հ. Մուրադյանը, Հ. Կուսիկյանը և ուրիշներ, չեն դիտարկում տարբերակված մոտեցման խնդիրը և, որքան էլ տարօրինակ է, չեն քննարկում նաև Գ. Սևակի այդօրինակ մոտեցման պարագան: Ս. Ղազարյանի աշխատություններում² հիմնականում պաշտպանվում է այն տեսակետը, որ գրաբարի և միջին հայերենի սահմանագիծը X դարն է, իսկ միջին հայերենինը և աշխարհաբարինը՝ XVII-ը: Նա չի պաշտպանում այն

¹ Սևակ Գ., Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն, Երևան, 1948, էջ 15:

² Տե՛ս **Ղազարյան Ս.**, Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 1954, *նույնի՝* Միջին հայերեն, գիրք Ա, 1960, *նույնի՝* Հայոց գրական լեզվի պատմություն, հ. Ա, Երևան, 1961:

լեզվաբանների կարծիքը (Յ. Կարստ և ուրիշներ), թե եղել են միջին հայերենի տարբերակներ, որոնցից կիլիկյան հայերենը բարձրացավ գրականության աստիճանի և պահպանվեց ի տարբերություն մյուսների: Նրա կարծիքով՝ միջին հայերենը մինչև կիլիկյան հայերենը արդեն իր հիմնական հասկանիշներով ուրվագծված էր, պարզապես կիլիկյան շրջանում ավելի մշակվեց ու զարգացավ: «Միջին հայերեն տերմինի տակ, – գրում է Ս. Ղազարյանը, – մենք հասկանում ենք 10-17-րդ դարերի գեղարվեստական, գիտական, այլև պատմական գրականությամբ ավանդված լեզվական այն բազմազան տարրերի ամբողջությունը, որը հասկանալի էր տարբեր բարբառներով խոսող հայ ժողովրդի տարբեր հատվածներին: Լեզվական այդ ընդհանրությունը, ինչպես ամեն մի գրական լեզու, տարբեր ժանրերի գործերի մեջ ունեցել է իր ինքնատիպ արտահայտությունները, որոնք գրական երկի բովանդակության, հեղինակի ըմբռնումների, կրթական մակարդակի ու գրաբարին տիրապետելու աստիճանին համապատասխան ավելի նվազ կամ ուժեղ են ընդգծվել: Սակայն չնայած լեզվական տարբերի բազմազանությանը, միջին հայերենը ունեցել է զարգացման իր ընդհանուր օրինաչափությունները, որոնք այն տարբերել են գրաբարից և որոշել նրա կառուցվածքը իր բոլոր բաղադրիչներով: Միջին հայերենը իր այդ ընդհանուր վիճակով ուրվագծվում է 10-րդ դարից սկսած»¹: Իր տեսակետը հաստատելու համար նա բերում է միջին հայերենը բնութագրող հնչյունական, բառային և քերականական բազմաթիվ վկայություններ ինչպես Արսեն Այտընյանի արձանագրած լեզվական փաստերից, այնպես էլ IX-X դարերի հայ մատենագրությունից և ձեռագրերի հիշատակարաններից: Դրանք հայերենի նոր շրջափուլի ամենավաղ վկայություններից են՝ միջին հայերեն-աշխարհաբար լեզվակառուցվածքի էական տարբերը, որոնք, սակայն, առավել տեսանելի դարձան և ընդհանուր ճանաչում գտան XII-XIII դարերից սկսած (մեր հետագա շարադրանքում դրանց կանդրադառնանք): 2. Կուսիկյանը, հիմնականում հետևելով Գ. Ջահուկյանի ուրվագծած ժամանակագրական սխեմային, կատարում է հետևյալ շրջանաբաժանումը՝ հին շրջան՝ V-XII դարեր, միջին շրջան՝ XII-XVII, նոր՝ XVII-XIX, նորագույն՝ XIX-ից հետո²:

Արևելահայերենի փաստական նյութի տեսանկյունից արված այս դիտարկումներում միանգամայն համոզիչ է ներկայացվում գրաբար – միջին հայերեն – արևելահայ աշխարհաբար շրջանաբաժանումը, քանի որ վերջինը լեզվական որակի էական տարբերություններ ունի նախորդ շրջափուլից: Նույնը, սակայն, չի կարելի ասել գրական արևմտահայերեն և միջին հայերեն հարաբերակցության մասին: Միջին դարերում շատ ավելի հիմնավոր և հետևողական զարգացում ստացավ գրական աշխարհաբարի արևմտահայ

---

¹ Ղազարյան Ս., Միջին հայերեն, էջ 92-93:

² Տե՛ս Ջահուկյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 23:

տարբերակը: Գրական արևմտահայերենի բոլոր իրողությունները կան միջին հայերենում՝ որպես արևմտահայ բարբառների լեզվական իրողություններ, որոնց հիմքի վրա ձևավորվեց միջին հայերեն կոչված փուլի խոսակցական բանավոր և գրավոր տեսակը: Միջին հայերենը, գրաբարից զատ, ձևավորվեց գերազանցապես արևմտահայ բարբառների հիմքի վրա, որոշակիորեն մշակվեց ու զարգացավ այդ բարբառների լեզվական նյութով: Խոսելով կիլիկյան հայերենի մասին, որը, ինչպես գիտենք, միջին հայերենի ամենաբարձր դասական արտահայտությունն է, «Ակնարկների» հեղինակները արձանագրում են, որ «...Կիլիկյան հայերենը փաստորեն գրի էր առնվում արևմտահայ բարբառների ընդհանրությունների հիման վրա: Հենց սրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ այս նույն ժամանակներում Կիլիկիայից դուրս բուն Հայաստանի արևմտյան շրջանների լեզուն, իր հիմնական առանձնահատկություններով այնքան մոտ է կիլիկյան հայերենին» (Ա, էջ 36-37):

Արսեն Այտընյանը «Աշխարհաբար կամ ժողովրդական ստորին լեզուի մը գոյությունը» հաստատող տարբերը փնտրում է V-VII և հետագա դարերի հայ մատենագրության մեջ: VII դարը նկատում է սահմանագիծ հին և նոր լեզուների՝ գրաբարի և «նախնեաց ռամկօրէնի» միջև: «Այս դարն իրօք դարագլուխ մըն է հայերէն լեզուին պատմութեանը մէջ,– գրում է նա,– մանաւանդ թէ սահմանագլուխ հին հայերէնի, որուն գրաբար կ'ըսենք՝ եւ հին աշխարհաբարի մը մէջտեղը. այսինքն այն աշխարհաբարին գորն որ գործոյս ընթացքին մէջ **Նախնեաց ռամկօրէն** կը կոչենք»¹: Ի դեպ, իր աշխատանքի մեջ նա **աշխարհաբար, ստորին դարուց ռամկօրէն** կամ **նախնեաց հայերէն** տերմինների փոխարեն գործածում է նաև **միջին հայերէն, միջին հայերէն լեզու** տերմինները²: Արևմտահայ լեզվաբանը այս կարծիքին է հանգում նախնյաց մատենագրական նյութի ուշադիր և հետևողական քննությամբ: Ըստ որում, քննական աղբյուրներում, որոնք հիմնականում VII-XII, նույնիսկ V դարի մատենագրության նմուշներ են, հետագոտողը փնտրում և հանգամանորեն ներկայացնում է արևելահայերենի և արևմտահայերենի համընկնող և կամ միայն արևմտահայ աշխարհաբարին բնորոշ լեզվատարբեր *նորանոր բառեր խիստ փոխ. կարի, մոտեցան, փոխ. մերձեցան, փլան, փոխ. կործանեցան, շատ, փոխ. բազում, կամ աղեկ, գէշ, աղուոր, ուրիշ, ճիտ, ատեն, հանաք, կպչիլ, ուզել, խղձալ, մտիկ ընել* և այլն, *բայերու նոր ձևեր՝ նեղացար* (նեղեցար), *չպրծնուս* (ոչ պրծանիս), *հոլովական ձևեր՝ մեզնէ, մարդէն, ջրէդ, բերանէն, ձորակով, սրտով, ի գետերէն եւ նաւերէն*, «ի և զ նախդիրներու անհետանալու սկիզբն տեսանք», «համաձայնութեան նկատմամբ գրաբարէն խոտորմունքն առհասարակ», **ոչ** և **չ** ժխտականներից

¹ Այտընյան Ա., Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Երևան, 1987, էջ 121:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 156:

երկրորդի ակտիվ կիրառությունը, **որ**-ի գործածվելը **զի** շաղկապի նշանակությամբ և այլն: Ի վերջո, քննելով նախնյաց մատենագրության լեզվական նյութը, Ա. Այտընյանը հանգում է այն համոզման, որ «հիմնական աշխարհաբարին (նկատի ունի XIX դարի կեսերի արևմտահայերենը – *ՅՆԼ Ա.*) հետ ըլլալու համեմատությունը կը դիւրացընեն՝ միայն երբեմն երբեմն երեւան էլած եւ համարձակ գործածուած նորագոյն ձեւերն ու բառերը, որոնցմով կը տեսնուի որ գրեթէ հիմնական լեզուն ըստ էական մասին ձեւացած էր ասկէ իբր 7 դար յառաջ»¹: Նա նոր հայերենի ձևավորման և հնից գատվելու ժամանակաշրջանը փաստորեն հասցնում է XII-XIII դարեր²: **Նախնեաց հայերենի** ամենաբնորոշ գծերից է համարում անմշակությունը և անմիօրինակությունը: Ինչպես արդեն ասվեց, լեզվաբանի ներկայացրած փաստական հարուստ նյութը վերաբերում է առավելապես արևմտահայ աշխարհաբարին: Ներկայի **կու (կը, կ')** մասնիկի գործածությունը Ա. Այտընյանը համարում է նոր լեզվի մեջ «գլխաւոր կերպարանափոխութիւն յառաջ բերող», այդ լեզուն գրաբարից զատող և առանձին կերպով աշխարհաբարի դրոշմ սովոր հասկանալի շնորհից³: Աշխարհաբարի ձևավորման և զարգացման վերաբերյալ նրա գիտական հայացքների ամբողջ տրամաբանությունը հանգում է այն մտքին, որ միջին հայերեն կոչված շրջափուլի ձևավորման գործընթացը ի վերջո արևմտահայ աշխարհաբարի առաջացման ու կազմավորման պատմությունն է: Այդ միտքը արևմտահայ քերականագետը ձևակերպել է շատ պարզորոշ ու հստակ. ավարտելով գրաբարի քերականության համառոտ բնութագրությունը՝ նա գրում է. «Այս իբր հինգ դարու միջոցի գրաբարին տեսութենէն ետքը դառնանք **աշխարհաբար լեզուին** պատմութեանը (ընդգծումը մերն է – *ՅՆԼ Ա.*): Միջին դարուն վերջերը և մասնաւորապէս Բագրատունեաց ժամանակները»՝ երբ արդէն մեր գրաբարը իրենց ալ իրօք գրաբար էր, ձևացած էր կերպաւորեալ աշխարհաբար լեզու մը. կամ մանաւանդ

¹ Նույն տեղում, էջ 151:

² Ի դեպ, **նախնեաց ռամկօրէն**-ի առաջին հետազոտողներից Ղևոնդ Հովնանյանը միջին հայերեն կամ աշխարհաբար լեզվատարրերի գործածության առաջին օրինակները արձանագրում է մեր վաղ մատենագրության մեջ՝ սկսած հինգերորդ դարից, իսկ **բուն ռամկական** լեզվով գրականության սկիզբ է համարում XII դարի կեսերը: «Հին գրութեանց ոմանց ժամանակին այս անորոշութեան, եւ այլ գրոց ժամանակին վրայ լիովի ապահովութեան պակասութեան պատճառաւ,– գրում է նա,– դժուարին է ճշդիւ եւ որոշակի սահմանել թէ ե՛րբ սկիզբն եղած է այս կերպ գրութեանց, ո՛վ զառաջինն ձեռնարկած է ի նոյն: Արդարեւ աստ անդ ակնարկեցինք թէ ըստ մեր տեսութեան՝ ԺԲ. դարուն երկրորդ կէսն կրնայ դրուիլ իբրեւ ժամանակ սկզբնաւորութեան, նոյն միջոցէն ըլլալով մեր ձեռքն հասած ամենէն հին բուն ռամկական (եւ ոչ լոկ ռամկախառն) գրութիւնն՝ որոյ ժամանակն գէթ մերձաւորապէս որոշ է, եւ հնար չէ կասկածի ներքեւ ձգել» (**Հովնանեան Ղ.**, Հետազոտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ, Ա., Վիեննա, 1897, էջ 53):

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 151-152:

* Նկատի ունի VIII-X դարերը, որ անվանում է **միջին դարեր**՝ «գրաբար մեռեալ լեզու և կերպաւորեալ աշխարհաբար հայերէն»:

դարերով ձևացած աշխարհաբարն սկսած էր նաև իբրև աշխարհաբար ի գիր առնուիլ. լեզու մը՝ որ ժամանակին մատենագրութենէն բոլորովին տարբեր բնութիւն ու կազմութիւն ունի»¹:

Հանգամանորէն քննելով կիլիկյան շրջանի միջին հայերենի լեզվական փաստերը՝ Յ. Կարստը վստահաբար հանգում է այն եզրակացության, որ դրանք իրենց հնչյունական վիճակով և քերականությամբ բնորոշ են հայ բարբառների արևմտյան խմբին: «Պատմական այդ ժամանակի համար Կարստը նույնիսկ ընդունում է միջին արևմտահայերեն մի խոսվածքի գոյությունը, որը եղել է եթէ ոչ ամբողջ արևմտյան խմբի, ապա գոնէ նրա բարբառների մի մասի մայրը» (Ա 1, 15):

Մանուկ Աբեղյանը հայերենի պարբերացման խնդրին հատուկ չի անդրադարձել: «Հայոց լեզվի տեսության» ներածության մեջ նա փորձել է համառոտակի ուրվագծել գրավոր հայերենի անցած ճանապարհը՝ հիմնականում հետևելով ընդունված կարծիքներին: Նա **հին և միջին գրական** լեզուների սահմանագիծ է համարում XII-XIII դարերը, իսկ **նոր գրական լեզվի** սկիզբը՝ XIX դարը՝ արևմտյան և արևելյան ճյուղերով²: Բուն միջին դարերի մատենագրության լեզվական որակը նկատելիս Աբեղյանը գուսանական երգերի առիթով հետաքրքիր դիտարկում է անում միջին հայերեն-արևմտահայերեն սերտ կապի մասին. միջին հայերենը, գրում է նա, «իր հնչյունների դրությամբ և քերականությամբ պատկանում է արևմտյան բարբառներին և համարվում է Կիլիկիայում խոսված բարբառը»³:

Հրայր Աճառյանը հստակ գծված շրջանաբաժանում չի տալիս, չի անդրադառնում դրա սկզբունքներին, այսուհանդերձ լեզվի պատմական զարգացման և կրած փոփոխությունների վերաբերյալ նրա արտահայտած կարծիքների տրամաբանությամբ հայերենի զարգացման պատմության մեջ հստակորեն առանձնացվում է երկու շրջափուլ՝ **գրաբար** և **աշխարհաբար**: Միջին հայերենը և բարբառները դիտվում են որպես տարատեսակություններ և աշխարհաբարի ձևավորման ու զարգացման նշանաձողեր: Զարգացման փուլերը առանձնացնելիս Հ. Աճառյանը նշում է, որ «ինչպես գրաբարի և միջին հայերենի սահմանը որոշելու համար կարելի չէ դնել մի որևէ վճռական կետ, նույնպես նաև միջին հայերենի և աշխարհաբարի համար»⁴: Միայն խիստ պայմանականորեն նա **գ** նախդիրի բացակայությունը դիտում է որպես աշխարհաբարը միջին հայերենից զատող նշան: Եվ ուշագրավն այն է, որ իբրև այդ կարծիքի հակափաստարկ բերում է ոչ միայն տեքստի հեղինակի՝ գրաբարագիտության կամ գրաբարին հակված լիելու հանգաման-

¹ Նույն տեղում, էջ 140:

² Տե՛ս **Աբեղյան Մ.**, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965, էջ 58:

³ **Աբեղյան Մ.**, Հին գուսանական ժողովրդական երգեր, ՀՄԽՀ պետական համալսարանի գիտական տեղեկագիր, 1972, թիվ 2-3, էջ 225:

⁴ **Աճառյան Հ.**, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, 1951, էջ 441:

քը, այլն այն, որ **գ** նախդիրի հաճախակի գործածությունը բնորոշ է արևմտահայ մի շարք բարբառների՝ Մուշի, Տիգրանակերտի, Պոլսի և այլն: Մա մեկ անգամ ևս վկայում է, որ միջին հայերեն և արևմտահայ աշխարհաբար սահմանաբաժանման միջև նշված փաստարկը, ըստ էության, լուրջ ապացույց չի կարող լինել: Աշխարհաբարի հնագույն նմուշները Հ. Աճառյանը փնտրում է XIV դարի մատենագրության մեջ և արձանագրություններում: Ա. Այտընյանի հետևողությամբ՝ հնագույն նմուշ է համարում Բջնիի արձանագրությունը (1358 թ.): Նշվում են նաև այլ օրինակներ: Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Անգիտաց անպետը» (1478 թ.) երկի մասին գրում է. «Այստեղ ավելի լավ է զգում մարդ աշխարհաբարի շունչը»¹:

Արևմտահայերենի ձևավորման հարցերով զբաղվող այլ լեզվաբաններ, հետևելով Ա. Այտընյանի նշած շրջանաբաժանմանը, աշխարհաբարի ձևավորման սահմանները տանում են միջին դարերի սկիզբ: XI դարից սկսված թուրք-թաթարական բարբարոսական արշավանքները, ապա XV դարից օսմանյան թուրքերի հաստատած տիրապետությունը ծանր պայմաններ ստեղծեցին նաև լեզվի ու մշակույթի պահպանման համար. ընդհատվեց հայերենի բնականոն զարգացումը: Ներկայացնելով պատմաքաղաքական այդ հանգամանքները՝ արևմտահայ աշխարհաբարի պատմության հետազոտողներից Տ. Շահբազյանը հանգում է այն եզրակացության, որ պատմաքաղաքական բարենպաստ պայմաններում լեզվի բնականոն զարգացումով ամբողջ հայության համար մենք կունենայինք մշակված ու կատարյալ մի լեզու տակավին XIV-XV դարերում: «Ուրեմն այդ բարբարոսական արշավանքները, – շարունակում է նա, – մեր լեզուն կանգնեցրին իր էվոյուցիոն կանոնավոր զարգացման փլուզումների առաջ և առնվազն 3-4 դարով հետաձգեցին մեր աշխարհաբարի առաջացումն ու վերջնական ձևակերպումը, տեղի տալով բազմաթիվ բարբառների ու դրանց հետ կապված լեզվական իրականությունների յուրահատուկ բազմաթիվ ու բազմապիսի փոփոխությունների»²:

Բերված կարծիքներն ու քննարկումները վկայում են, որ հետազոտողների շատ որոշակի մասի համոզմամբ միջին դարերում ձևավորվող լեզվական որակը սերտ կապի մեջ էր արևմտահայ բարբառների հետ, ձևավորվեց այդ բարբառների հիմքի վրա և իր հերթին հիմք հանդիսացավ արևմտահայ աշխարհաբարի ձևավորման ու զարգացման համար:

Միջին հայերեն-արևմտահայերեն սերտ կապի և լեզվական ակնհայտ ընդհանրությունների մասին է վկայում մեր լեզվի երկու ճյուղերը «սահմանագատող» հնչյունային, բառային և քերականական փաստերի ամենապարզ համադրությունն անգամ:

---

¹ Նույն տեղում, էջ 442-443:

² **Շահբազյան Տ.**, Արևմտահայ աշխարհաբարի առաջացումը, Երևան, 1963, էջ 56-57:

Այսպես: Միջին հայերենում առկա է գրական արևմտահայերենին հատուկ **հնչյունական-հնչյունափոխական բոլոր երևույթների աստիճանական զարգացումը:** Ըստ որում, դրանք ձևավորվում են կամ գրաբարի ուշ շրջանում և կամ վաղ միջնադարում: Ինչպես, օրինակ՝ **ա**-ի սղումը կամ անկումը բառական ուղիղ ձևերում՝ **հասկնալ, հավնել, մեռնիլ, ճանչնալ, սպաննել** (XIII դ.) (Ս 1, 74), կամ՝ «Վասն զի մաղձն **շատցալ** ի յայս անդամս», «...և այնկից ի վեր **թուլցալ**», «...և զիս **մոռցան**» (Ս 1, 334), **ու**-ի անկումը **ուղարկել** բառում՝ **ղրկել** (XV դ.) (Ս 1, 80), **ե**-ի անկումը **գիտենալ** բառում՝ **գիտնալ** (Ս 1, 82), **այ>ա** պատմական փոփոխությունը՝ **զաղբարն** (XI դ.), **վար<վայր, աս<այս**, որ ավելի լայն տարածում է ստանում XIV-XV դարերում՝ **այլ>ալ, այն>ան, այսր>ասոր, այնր>անոր** (Ս 1, 91-92), հրամայականում գրաբարյան **-եա** վերջավորության փոփոխությունը է ձայնավորի՝ **խառնեա>խառնէ, մաղեա>մաղէ** (XII դ.), **սիրեա>սիրէ** (XIII դ.) (Ս 1, 100), արդեն մի քանի բառերում բառասկզբում արձանագրվում է **ա>ը** (անկանել>ընկնիլ, անկողին>ընգողին), որը XV դարից մատենագրության մեջ ներթափանցում է արևմտահայերենին հատուկ **ա>ը** հնչյունափոխության այլ օրինակներով՝ **ընել** (<անել<այնել<առնել), **ըսել** (ասել) (Ս 1, 76): XII-XIII դարերի մատենագրության մեջ համընդհանուր երևույթ է ձայնեղ հպականների շնչեղ խլացումը՝ **սուք, սարկաւաք, փափաք, հոքս** (Ս 1, 116), որի դրսևորումները Գ. Ջահուկյանը արձանագրում է տակավին V-XI դարերի ձեռագրերի հիշատակարանների լեզվում. այն արտահայտվում է մի շարք բառերի գրության մեջ, ինչպես՝ **յարհանտէ, մանգունք, ընգերանցն, դաքաղ, երկրպաքեցալ, քահակցի, Սարքսի** և այլն¹: Ս. Ղազարյանը միջին հայերենի հնչյունաբանությանը նվիրված իր աշխատության մեջ բերում է ձայնեղ և խուլ բաղաձայնների տեղաշարժ-տեղափոխության բազմաթիվ օրինակներ X դարի ձեռագրերի հիշատակարաններից (աստուածամարւ, ցանգալի, ընգլմեցայ, վաթթար, Դաղէոս, Թաւթի, Բարթաղէմէոս և այլն) և XII-XIII դարերի մատենագրությունից ու վանքերի արձանագրություններից (խաշանէ, զանհակատանս, ընգալա, անգցի, ընձա, սլարոն, պատարաք և այլն)², միջին հայերեն-արևմտահայերեն համակարգերին հատուկ հնչյունափոխական այլևայլ բազմաթիվ երևույթներ՝ հնչյուն(ներ)ի անկում (արժան-աժան, ջրաղաց-ջաղաց, ինքն-ինք/զինք), հնչյուն(ներ)ի ամփոփում և հավելում (առնել-ընել, կանաչ-կանանչ, դու-դուն) (Ս 1, 143-162), դրափոխություն (փետուր>թեպուր, թեփուր) տառադարձումներ (Աշղղարիւ> Աշղղարիբ, Աշուսահլ>Աշուսահլ, Աշլ հասան>Աշլ հասան)³ և այլն:

¹ Տե՛ս **Ջահուկյան Գ.**, Բարբառային երևույթներ հայկական հիշատակարաններում, Երևան, 1997, էջ 12:

² Տե՛ս **Ղազարյան Ս.**, Միջին հայերեն, էջ 97-98:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 97:

Բառային կազմի ընդհանրություններից է այն, որ գրական արևմտահայերենին փոխանցվեցին բուն միջինհայերենյան մի շարք բառեր: Ամենից առաջ նկատի ունենք այդ բառապաշարի բնիկ բառերի շերտը, որը գործածվել է գրաբարի խոսակցական տարբերակում, բայց մեզ է ավանդվել միջին հայերենի գրական հուշարձանների շնորհիվ՝ և ամենայն հավանականությամբ մեծ մասով արևմտյան բարբառների սեփականությունն է, ինչպես՝ **մորճ** – ծառի դալար ճյուղ, **սարբինայ** – խաղողի թառմա, **խածնել** – կծել, **սկրդել** – քերել, **սոթթել** – հավաքել, քշտել, **գոց** – փակ, **աղէկ** – լավ, **ցանցառ** – նոսր, **սուղ** – թանկ, **հեղ** – անգամ, **հոս** – այստեղ, **նէ** – եթէ: Քիչ չեն նաև միջին հայերենից ավանդված իմաստափոխությունները՝ **հատնիլ** (<հատանիմ) գրք. կտրվել, միջ. հյ. նաև՝ վերջանալ, **ցաթիլ** (<ցայտել) գրք. թռչել (ջրի), միջ. հյ. նաև՝ ծագել (արևի, լուսի), **բարակ** գրք. նուրբ, միջ. հյ. նաև՝ մանրամասն, ինչպես նաև՝ **քամի**- հողմ, **մրավի** – քուն, **կարգել** – ամուսնացնել, ուշադիր, **տեսնել** – իմանալ, գիտենալ և այլն: Մատենագրության մեջ վկայված են արևմտահայերենը արևելահայերենից և գրաբարից տարանջատող բառային այլ միավորներ՝ **հոս**, **հոն**, **քով**, **ատեն**, **աղվոր** (XII-XIII դդ.) և այլն:

Միջին հայերեն-արևմտահայերեն կապի և ընդհանրության դրսևորումները ակնառու են **ձևաբանական մակարդակում**: Արևմտահայերեն ձևերի գործածություն է արձանագրվում դերանվանական հոլովման հարացույցում և գոյականի հոգնակի սեռականի կազմության մեջ. «**Քեզի** բերեմ հայու դրստրիկ»², «Հաստատեցեք զձեզ հետ **ինձի**» (ՀԴՔ, 85), «Ասցի. Հոգով հիւանդ եմ, ըզբեզ բըժիշկ **ինձի** գտա» (ՀԴՔ, 94), «Որ տէրն այնէ **մեզի** վճար» (ՀԴՔ, 119), «Յաչաց լուսոյդ զձեռդ լուս, **Ականջներուդ** դուռըն չի կայ» (ՀԴՔ, 112):

Շատ բնորոշ օրինակներ են վկայված բայական համակարգում. վաղակատար դերբայը **-ել**-ով ձևերին զուգահեռ, որը գրաբարի անցյալ դերբայի զարգացումն է (**-եալ>-ել**), ստանում է **-եր** վերջավորությունը՝ **լք** ձայնորդների հնչունափոխությամբ՝ «Իրք մի կայ ու ինքն է ջրբեր, Հանց գինեխում մարդ **չէ տեսեր**», կամ՝ «Ի յերկնաւորաց դասուց սաղայէլ զերեսն **եր շրջեր** Ի յերկնից անդունդս **իջեր** Ի ի լուսոյն խաւար **մնացեր**...», «Դիւաճէնն ասէ, այս ջերմանս պատճառն այս է՝ որ ի շատ դատելուն հոգին **տագնապեր** և **տաքցեր է**, և իր տաքութենէն զայց ջերմս յերեսան է բերել» (Ա 1, 308-309), որպէս քերականորեն ամբողջացած երևույթ՝ հարակատարը հանդես է գալիս նաև իբրև ժամանակակերտ դերբայ՝ «Ուղիղ ճամփէն **եմ մոլորած**, Եւ յանիհուն ծովս **եմ անկած**, Ի վիհ մեղացս **եմ գլորած**. Չարթո՛ զիս, տէ՛ր, ի քնոյ մեղաց»³, կամ՝ «Ամենայն իրք, որ ինքն աչօք է **տեսած**,

¹ Տե՛ս **Ջահուկյան Գ.**, Բարբառային երևույթներ հայկական հիշատակարաններում, էջ 63-73:

² «Հայ դասական քնարերգություն», Երևան, 1987, 69: Այսուհետև շարադրանքում՝ ՀԴՔ, և էջը:

³ **Հովհաննես Երզնկացի**, Հայ քնարերգության մատենաշար, Երևան, 1986, էջ 58:

Հաւատով հեռաւորն ի ձեռն է եկած. Յաստուծոյ սուրբքն ամէն հաւատն են գոված, Յաշխարհիս հաւատով յերկինքն են ելած» (Ա 1, 310-311): Սովորական է և տիրապետող օժանդակ բայի ժխտականով և անորոշ դերբայի լ ձայնորդի՝ **ր-**ի հնչյունափոխված ձևով սահմանական ներկայի կազմութունը՝ **չես լըսեր, չես երթար, չի ընկնիր, չի մնար, չես ուրանար** (XIII դ.), որը արևմտահայ գրականում ընդհանուր և միակ ձևն է. միջին հայերենի ուսումնասիրողները այս առիթով դարձյալ պիտի արձանագրեն, որ «Արևմտահայ գրականի ձևերը ամբողջությամբ համընկնում են միջին հայերենի ձևերին: Նույնիսկ **ի** խոնարհման բայերի անցյալ անկատարի ժխտականի **ի>է** հնչյունափոխությամբ՝ **չեր փախչեր**» (Ա 1, 320): Միջին հայերենում օրինաչափ է եզակի հրամայականի՝ **ես>է** հնչյունափոխված վերջավորությամբ ձևերի օգտագործումը, մի բան, որ **ե, ի** լծորդության պարզ բայերի համար կանոնական դարձավ արևմտահայ գրականում՝ **շփէ՛, մաղէ՛** (XII դար), **պարզէ՛, խառնէ՛, յիշէ՛** (XIII դ.), պատճառական բայերի համար հանդէս են գալիս գրական արևմտահայերենին բնորոշ ձևեր՝ **ցամաքեցո՛ւր, կերցո՛ւր** (Ա 1, 339): Տարածված կազմություններ են արգելական հրամայականի **մի՛ պահեր, մի՛ վառեր, մի՛ խօսիր** (XIII դ.), **մի՛ մնար, մի՛ օժաներ, մի՛ թողուր** (XII դ.) ձևերը (Ա 1, 357-358): Անկանոն բայերի անցյալ կատարյալի կազմության մեջ նկատելի է արևմտահայերենին հատուկ կազմությունների կայունացումը, ինչպես, օրինակ՝ **տալ** բայի հարացույցում է. «**Տալ** բայի անցյալ կատարյալում հետևողականորեն ունենք **տուի, տուիր, տուաւ** խոնարհման ձևերը» (Ա 1, 351): Սահմանական ներկայի և անցյալի կազմության վերաբերյալ պիտի ասել հետևյալը. ներկայի **կու/կը, կ՛**-ով համադրական կազմությունը (**կու խօսիմ, կ՛աղօթէ, կը բուժէ** ձևերը արձանագրվում են որպես բարբառային-խոսակցական ձևեր՝ երեք բայերի

¹ «Ակնարկներ...»-ում կարծիք է արտահայտվում, որ միջին հայերենում հարակատար ժամանակներն ամբողջությամբ չեն նույնանում արևմտահայ գրականի հարակատար ձևերի հետ, քանի որ միջին հայերենում ներգործական սեռի բայերից հարակատար ժամանակներ չեն կազմվում, և որ «հարակատար դերբայը ներգործական սեռի բայերի դեպքում արտահայտում է կրավորական սեռի իմաստ՝ առանց կերպային դրսևորման» (տե՛ս Ա 1, 311): Մեր ձեռքի տակ եղած և հենց «Ակնարկներ...»-ում բերված որոշ բնագրային օրինակներում, սակայն, հանդիպում են գործածություններ, որոնց վերաբերյալ հազիվ թե «որոշակիորեն չի կարելի պնդել», որ դրանք ներգործական սեռի իմաստ ունեն, ինչպես՝ «Զինչ աշխարհը դաշինք ու ուխտ կա դրած, Ամենին կայն ամուր հաւատն է դրբած: Ամենայն իրք, որ ինք աչօք չէ տեսած, հաւատով հեռաւորն ի ձեռն է եկած. յաստուծոյ սուրբքն ամէն հաւատն են գոված, յաշխարհէս հաւատով յերկինքն են ելած» (Հովհաննէս Երզնկացի, 68), «...Զերդ լոկնայ մարդն ջրով, որ **խառնած է** յինքն տաք իրք» (Մխիթար Հերացի) (տե՛ս Ա 1, 331): Բոլոր դեպքերում, ինչպես արևմտահայերենում, այնպես էլ միջին հայերենում հարակատարը հանդէս է գալիս որպես ժամանակակերտ դերբայ ոչ միայն կրավորական, այլև ներգործական ու չեզոք սեռի բոլոր բայերի հետ՝ անկախ նրանից, որ արևմտահայերենում առավելապես ներգործական սեռի բայերի հետ այդ ձևերն արտահայտում են վաղակատարի և անցյալ վաղակատարի նշանակություն:

դեպքում կանոնական է գրական լեզվում՝ **կու գամ, կու լամ, կու տամ**) միջին հայերենի բացարձակ հատկանիշն է: Ա. Այտընյանը, ինչպես նշվեց, դա համարում է լեզվական այն հիմնական նշանը, որով աշխարհաբարը զատվում է գրաբարից: «Միջին հայերենով գրող ոչ մի հեղինակ չի խուսափել այս մասնիկից՝ սկսած Ներսես Շնորհալուց մինչև Ֆրիկ, Երզնկացիները և հետագա միջնադարյան մեր մյուս տաղերգուները» (Ա 1, 322):

Ավելորդ չենք համարում քննարկվող ժամանակաշրջանի հայ մատենագրությունից բերել բնագրային մեկ-երկու օրինակ, որոնցում ակնառու են արևմտահայերենում և արևելահայերենում համընկնող կամ միայն արևմտահայերենին բնորոշ և գրաբարից տարբեր իրողություններ.

<i>Աստղեր.</i> Չառ ի վեր ջուրն է մեկնած, Ներքոյ ամուր աւզով փակած, Աւազն ամեն հրով լցած՝ Մի քան զմի պայծառացած: (Շնորհալի)	<i>Կատու.</i> Որպէս տիկին յուշիկ գնայ, Պարան յետնն ի քարշ կուգայ, Բազմի յոսկի բարձի վերայ, Որսիկ առնէ քան զբազայ: (Շնորհալի) ¹
--	--

Այծ. Յամէն շըրջի ինքն ի քարեր.
Ունի ծախու մազէ քըրձեր,
Գինոյ ունի աղուոր տըկեր,
Ի օտտէ ձրի դանկի կոթեր²: (Շնորհալի)

- Ծո՛յ Յոհաննէս, ծո՛յ իմ տըղայ, Դարձի՛ր ի տունն, ասա մեղայ, Քեզի բերեմ հայու դըստրիկ, Ըզբեզ օրհնել տամ քահանայ: - Հայ իմ մարիկ, ես քեզ ծառայ, Գէմ Աշային նըման չըկայ, Աշան է թուխ, ունքն է կամար, Քաֆիք եմ թէ զինքն ուրանամ: - Ծո՛յ Յովաննէս, ծոյ ի՛մ տըղայ, Դարձիք ի տուն, ասա մեղայ,	Լեզուն պիւլպիւլ, ձայնն դումրի, Մեջքըն բարակ զէտ ֆռանկի: Աշան նըստեր էր փէնճերէն, Ափն երեսին էր, խիստ կուլար, Թ՛այսօր ծեծեց իմ հայր դատին, Թ՛է՛ր կու սիրես հայուն որդին. Տես թէ կելնէ մէկ մի կուգա՛յ, Ականջըն խուլ Յովաննէսին: Խեւ Յովաննէսն, երբ գայն լըսեց, Բըռնեց զճամբան ի Եզընկին.
---	---

¹ Այս հանելուկը՝ որպես աշխարհաբարի տարրերով լեզվական նմուշ, բերված է նաև **Տ. Շահբազյանի** «Արևմտահայ աշխարհաբարի առաջացումը» ուսումնասիրության մեջ: Սակայն հեղինակը կարծես ավելորդ ջանք է գործադրել նմուշի լեզուն «ավելի աշխարհաբարյան» դարձնելու համար. լեզվական երկու իրողություն «սրբագրվել է» արևմտահայ աշխարհաբարով՝ **յեսնեն՝յեսնն, կ՛առնէ՝առնէ** (հմմտ.՝ էջ 63):

² Տե՛ս **Շնորհալի**, Երևան, 1968, էջ 35-40:

Աշան տաճիկ է անօրէն,
Այն քո հատտուն հետ կու ջանայ:
(Հովհաննէս Երզնկացի)

Ու գլխիբաց, գըտակն ափին,
Գնաց կանգնեց յառջև խանին¹:

- Հայ իմ մարիկ մի՛ տըխմարնար,
Չըկայ նըման գէմ Աշային,

Քանի որ յիմ տեսուս գատեր՝
Կենաց ճարակն է ինձ հատեր,
Լացն ու հառաճն է զիս պատեր,
Հոգու քաղիլ ու սրտացաւ: (Կոստանդին Երզնկացի, ՀԴՔ, 92)

Բերված վկայությունները XII-XIV դարերի մատենագրությունից են: Հետագա դարերում ավելի ընդգծվեցին նշված հատկանիշները: Առանձին իրողություններ կայունացան: Բայց շատերը մնացին չնորմավորված՝ երկրնորության կամ եռնորության մեջ. «Երկրնորության երևույթը նկատելի է ...ընդհանրապես: Ասենք, միջին հայերեն լեզուն էլ, իր ամբողջության մեջ վերցրած, ունի լեզվա-քերականական ձևերի բազմազանություններ, որոնք, իհարկե, լեզվի զարգացման ընթացքում պետք է կայունանային, նոր երևույթները պիտի ընդհանրանային, հները պիտի զիջեին ու մոռացվեին, սակայն Կիլիկիայի հայ պետականության խորտակման հետևանքով միջին հայերեն գրական լեզվի զարգացումը ևս իր բնական ու տրամաբանական վախճանին չհասավ» (Ա 1, 326): Ազգային և քաղաքական կյանքի վայրիվերումների պատճառով միջին հայերենի զարգացումը իր ավարտին չհասավ միջին դարերում: Դա տեղի ունեցավ շատ ավելի ուշ՝ XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին:

Ինչ վերաբերում է գրական արևելահայերենին, ապա դրա մասին հարկ է ասել հետևյալը. XV-XVI դարերից սկսած, բարբառների ակտիվացմանը զուգահեռ, աշխուժանալ սկսեցին նաև արևելահայերենի լեզվատարբերը: Դրանք, իհարկե, առավելապես հանդիպում են **-ում** ճյուղի բարբառների ներկայացուցիչ հեղինակների գործերում: Քննարկելով **-ում**-ի գործածության՝ հայագիտության մեջ հայտնի օրինակները², Սամվել Անթոսյանը

¹ Հովհաննէս Երզնկացի, նշվ. աշխ., էջ 46-47:

² Իբրև այդպիսիք բերվում են հետևյալ երեք օրինակները. ա) «Ապա թէ հիւանդին թպտիրն մաշում լինի, կերակուր չոր է պատեհ, նա ընծային այլ ցեղ նիւթ...» (Մխիթար Հեքացի (XII դ.), Ջերմանց մխիթարութիւն, Վենետիկ, 1832). Ա. Այտընյանը այս վկայությունը գնահատել է որպես **-ում** վերջավորությամբ անկատար դերբայի նախաձև, մինչդեռ մի շարք փաստերով ճշտվում է, որ **մաշում**-ը արաբերենից փոխառված բառ է՝ **չարաղետ, չարագուշակ, չարաբաստիկ** նշանակությամբ (տե՛ս Ա 1, 304): բ) «Ասացի թէ. «զինչ քրիստոնէայ կայ և արքայունք ընդ ծով և ընդ ցամաք՝ ամենու սիրտն քեզ հետ լաւ են և քեզ աղոթք են առնում» (Վարդան Արևելցի (XIII դ.), Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861). ձեռագրերի

հանգում է այն համոզման, որ դրանք «չեն կարող հիմք ծառայել պնդելու, որ **-ում** վերջավորությամբ անկատար դերբայ ու նրանով կազմված ժամանակներ են եղել այս շրջանի (նկատի ունի XII-XIV դարերը – *Յու. Ա.*) միջին հայերենի մատենագրության մեջ» (Ա 1, 305): Շատ ավելի ուշ՝ XVII դարից սկսած, երկու հեղինակներ (Նաղաշ Հովնաթանը և Զաքարիա Ագուլեցին) սկսեցին լայնորեն օգտագործել **-ում** և **-իս** վերջավորությամբ անկատար դերբայի և ներգոյական հոլովի ձևերը: «Այս վերապահությունից երևում է,– գրում է միջին հայերենի ուսումնասիրողը,– որ մյուս հեղինակների մոտ **-ում** և **-իս** դերբայական վերջավորությունների չենք հանդիպում, քանի որ նրանք բոլորն էլ կիլիկյան բարբառի ներկայացուցիչներ են և ապրել ու ստեղծագործել են այդ բարբառի ազդեցության սահմաններից ներս» (Ա 1, 365): Ուշ միջնադարում արևմտահայերենին բնորոշ **-է** վերջավորությամբ տիրապետող ձևերին զուգահեռ (խառնէ՛, տրորէ՛, ծեփէ՛, խօսէ՛ և այլն)՝ նկատելիորեն ակտիվանում է արևելահայերենի եզակի հրամայականի **-իր** վերջավորությունը (ելի՛ր, գտի՛ր, հետևի՛ր, խոստովանի՛ր), առավել շատ են օգտագործվում **ե** խոնարհման պարզ բայերում հոգնակի հրամայականի միայն արևելահայերենին հատուկ արմատական-հիմքային ձևերը (**կանչէ՛ք, խմէ՛ք, ծիծաղէ՛ք**), արևմտահայերենին հատուկ նորակազմ վերջավորությամբ ձևերին զուգահեռ (իմացո՛ւր, ուրախացո՛ւր)՝ սկսում են հանդիպել պատճառական բայերի եզակի հրամայականի՝ արևելահայերեն կամ արևելահայերենին մոտ կազմությունները՝ **եռցո՛ւ, կաթեցո՛ւ, խմցո՛ւ** (Ա 1, 390-391), գրավոր խոսքում կիրառության մեջ են հայտնվում բարբառային **ես-, եղ-, էն-**ը և դրանցով բաղադրված ձևերը, գործածական հաճախականություն է ձեռք բերում **ոնց** բառը, որը միայն արևելահայերենին բնորոշ հատկանիշ է և այլն: Արևելահայերենը բնութագրող առանձին լեզվատարրեր, որոնք անմիջականորեն ածանցվում էին գրաբարից և ոչ թե արևելահայ բարբառներից (բացառականի **-ից**-ը, ներգոյականի **-ում**-ը, վաղակատարի **-ել**-ը և այլն¹) արդեն

նախնական տարբերակներում լեզվական այդ փաստը կա՛մ ավանդված չէ, կա՛մ վկայված է «աղօթք են յառնում» ձևով, և եզրակացությունը այն է, որ «իրական հիմք չկա «աղօթք են առնում» ձևը 13-րդ դարի լեզվական փաստ դիտելու կամ իբրև այդպիսին ճանաչելու համար» (տե՛ս **Մարգարյան Ա.**, Հայերենի հարադիր բայերը, Երևան, 1966, էջ 472, տե՛ս նաև՝ Ա 1, 304-305): **զ** «**Գրում** ի, մուկն ցեթեց ի վերայ լուսանցին» («ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Բ, Երևան, 1958, էջ 358) (տե՛ս Ա 1, 305): Վերջին փաստը, որ համեմատաբար հավաստի է, ավանդված է ավելի ուշ շրջանի՝ XV դարի մատենագրությունից՝ Զաքեոս գրչից (1474 թ., Վայոց ձոր): Դա մեկ անգամ ևս վկայում է, որ արևելահայերենին հատուկ քերականական այս իրողությունը համեմատաբար ուշ շրջանի երևույթ է:

¹ Գրաբարի անեզական գոյականների բացառականի **-ից**-ը, որը հետո փոխանցվեց արևելահայերենին, ուներ նաև եզակիի իմաստ, ներգոյականի **-ում**-ը, որը արևելահայերենի հոլովական համակարգը սահմանագատող հատկանիշ է, նախդրավոր կազմությամբ սովորական գործածություն ուներ գրաբար մատենագրության մեջ՝ ներգոյականի, երբեմն նաև տրականի իմաստներով, արևելահայերենի **-ել**-ով վաղակատարը գրաբարի անցյալ դերբայի պարզ զարգացումն է:

իսկ գործածվում էին վաղ միջնադարի մատենագրության մեջ: Պատահական չէ, որ դրանք առավելապես հանդիպում էին այնպիսի գրողների երկերում, «որոնց լեզուն հարազատ էր գրաբարին»¹: Բայց դրանք էապես ակտիվացան ուշ միջնադարում:

Ըստ էության, ստացվում է այսպիսի պատկեր. գրաբարի ընդերքում աստիճանաբար և դանդաղ, իսկ XII-XIII դարերից սկսած՝ ավելի ակտիվ կերպով սկսում են ձևավորվել արևմտահայ աշխարհաբարի լեզվատարբերը: Այդ գործընթացը շարունակվում է մինչև XIX դարի վերջերը՝ մինչև գրական արևմտահայերենի նորմավորման փուլը: Իսկ ահա XV-XVI դարերից արևելահայերենի լեզվատարբերի աշխուժացումը աստիճանաբար տեսանելի է դարձնում արևմտահայ-արևելահայ կողմնորոշումը կամ, Է. Աղայանի խոսքերով ասած, «երկու հակադիր երևույթների բախումը»², որը ի վերջո հանգեցնում է արևմտահայ աշխարհաբարից արևելահայ ճյուղի տարանջատմանը:

Կարծիք կա, որ XVII դարը **միասնական հայերենի շրջանն** է: Եվ միասնական գրական հայերեն ասելով՝ առաջարկվում է հասկանալ նոր ձևավորվող այն գրականը, որի մեջ **հավասարակշռում են** արևմտահայ և արևելահայ լեզվատարբերը, կամ, ըստ ուսումնասիրողի՝ «ընդհանուր առմամբ չկա արևմտահայ և արևելահայ լեզվամիջոցների ակնհայտ գերակշռություն»³: Եղած արձակ և չափածո մատենագրության նմուշների լեզվական քննությունը այդպիսի եզրակացության առիթներ չի տալիս: XVII դարի հայ մատենագրության լեզուն միասնական անվանված հայերենն է այնքանով, որքանով համատեղում է արևմտահայերենի և արևելահայերենի կամ նրանց բարբառների լեզվատարբերը առավել կամ պակաս չափով⁴:

XVIII դարը համարվում է այսպես կոչված **երկփեղկումի դարաշրջան**. մատենագրության այս կամ այն թևին պատկանող հեղինակների երկերում ակնհայտորեն երևում է արևելահայ կամ արևմտահայ կողմնորոշումը: Այսպես՝ Պաղտասար Դպիրի և Հովհաննես Կարնեցու աշխարհիկ երկերում գերակշռում են արևմտահայերենի տարրերը, իսկ Նաղաշ Հովնաթանի և Ջաքարիա Ագուլեցու գործերում միանգամայն գերիշխող է արևելահայերենը:

Գրական հայերենի պատմության երկու հիմնական փուլերի գոյության մասին է վկայում նաև այն հանգամանքը, որ XIX դարում գրապայքարը ծավալվեց գրաբարի և աշխարհաբարի միջև և ոչ թե գրաբարի ու միջին

---

¹ Տե՛ս **Մկրտչյան Է.**, Աշխարհաբարի տարրերը միջնադարի գրական հուշարձաններում, Երևան, 1980, էջ 139:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 12:

³ Տե՛ս **Իշխանյան Ռ.**, Նոր գրական հայերենը XVII-XVIII դդ., Երևան, 1979, էջ 89:

⁴ Ավելի մանրամասն տե՛ս **Ավետիսյան Յու.**, Արևմտահայ բանաստեղծության լեզուն, Երևան, էջ 19-23:

հայերենի: Դա ըստ էության պայքար էր պաշտպանելու համար բնականոն ճանապարհով ձևավորված նոր հայերենի իրավունքները, որը միայն պայմանականորեն կոչվել է միջին հայերեն:

Անվանումների մասին պետք է ավելացնել հետևյալը. **գրաբար**-ը գրի բառ էր՝ գրքի խոսք, **աշխարհաբար**-ը աշխարհիկ խոսք էր՝ աշխարհի բառ և իր հասկացական նշանակությամբ հակադրվում էր գրաբարին: **Միջին հայերեն** անվանումը այս տրամաբանությանը չի ենթարկվում և ընդամենը պետք է ընկալվի որպես աշխարհաբարի նախապատրաստական շրջափուլի կամ վաղ աշխարհաբարի պայմանական անվանում: Միջնադարի շատ մատենագիրներ հենց այդպես էլ ընկալում էին իրենց գործածած լեզուն և այդ լեզվով ստեղծվող արժեքների գործառական նշանակությունը: Մխիթար Հերացուց, Ֆրիկից, Երզնկացիներից մինչև Գրիգորիս Աղթամարցի, Նաղաշ Հովնաթան և ուրիշներ այդ մտքով են տոգորված եղել, այն է՝ գրել **աշխարհիկ** կամ **աշխարհական լեզվով, գեղջուկ բարբառով, աշխարհի բառով, ռամկորեն** կամ **ռամկական հայերենով, ռամկաց խօսքով** և կամ պարզապես **աշխարհաբառով**¹: Իր «Անգիտաց անպետ» գրքի վերջում Ամիրդովլաթ Ամասիացին նշում է պատճառներ, որոնք դրդել են իրեն երկը գրելու աշխարհաբարով. «Եւ այլ ասենք, թէ էր եղաւ այս գիրքս աշխարհաբառ: Եւ այս երեք պատճառի: Ա այն է՝ որ ամենայն մարդ չկարէ քերական կարդալ, և կամ արտաքին գրեանք, որ յայս խրթին բառերն յիմանայ. այնոր համար եղաւ աշխարհաբառ...»²:

Այսպիսով՝ գրական հայերենի պատմության համար առաջարկվում է հետևյալ շրջանաբաժանումը՝ **գրաբար** (V-XII դարեր), **աշխարհաբար** (XII-ից մինչև այսօր): XII-XVIII դարերը աշխարհաբարի ձևավորման կամ **վաղ աշխարհաբարի** ենթաշրջանն են, որը խիստ պայմանականորեն կոչվել է կամ կարող է կոչվել նաև միջին հայերեն: XVIII դարից սկսվում է **երկճյուղ աշխարհաբարի ենթաշրջանը**, որը, ի դեպ, ոչ թե ավարտվում է 1920 թ., ինչպես ներկայացնում է Գ. Զահուկյանը³, այլ շարունակվում է մինչև այսօր (այսօր ևս մենք ունենք մեկ ազգային լեզվի երկու տարբերակներ կամ ճյուղեր՝ արևելահայերեն և արևմտահայերեն): Ավելի ճշգրիտ լինելու համար այն կարելի է անվանել երկճյուղ գրական աշխարհաբարի նորմավորման ենթաշրջան: Հաջորդը, ինչպես առաջարկում է հայոց լեզվի պատմության գիտական շրջանաբաժանումը, կոչվում է **Ժամանակակից հայերենի ենթաշրջան**՝ 1920 թ. հետո: Այն կարող է կոչվել նաև **արդի հայերենի ենթաշրջան**: Երկու դեպքում հարկ է նկատի առնել հայերենի երկու ճյուղերը՝ արևելահայերենը և արևմտահայերենը: Այս սահմանազծումները ևս

¹ Տե՛ս նաև **Հովնանեան Ղ.**, Հետազոտութիւնք նախնեաց ռամկորենի վրայ, Ա, Վիեննա, 1897, էջ 23-24:

² Տե՛ս **Մկրտչյան Է.**, նշվ. աշխ., էջ 26:

³ Տե՛ս **Զահուկյան Գ.**, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1969, էջ 64:

բացատրության կարիք ունեն, քանի որ Գ. Ջահուկյանը շատ համառոտ է բնութագրում այս ենթաշրջանը և առիթ տալիս տարակարծությունների: Տասնամյակներ շարունակ հաճախակի գործածության և ավանդույթի ուժով հայ լեզվաբանության մեջ **Ժամանակակից հայերեն** կամ **Ժամանակակից հայոց լեզու** հասկացությունը նույնացվել է գրական արևելահայերենին. իբրև ապացույց վկայակոչենք մեր կեսդարյա լեզվաբանական ժառանգությունը, ակադեմիական քերականության և բուհական դասագրքերի վերնագրերը՝ «Ժամանակակից հայոց լեզու», հ. 1, Երևան, 1979, հ. 2, Երևան, 1974, հ. 3, Երևան, 1976, **Մ. Ասատրյան**, Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, 1987, **Ա. Մարգարյան**, Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, 1990, **Գ. Գարեգինյան**, Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, 1991, **Ա. Սուքիասյան**, Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, 1999: Կարելի է շարունակել այս ցանկը: «Ժամանակակից հայոց լեզու» անվանված բոլոր այս աշխատությունները ներառում են բացառապես արևելահայերենի լեզվական նյութը: Ավելին: 1987 թ. հրատարակված «Հայերենագիտական բառարան»-ում ուղղակիորեն նշված է, որ **Ժամանակակից** կամ **արդի հայոց լեզու** ասելով, ըստ էության, հասկանում ենք արևելահայ գրական լեզուն: Բառարանի համապատասխան բառահոդվածում կարդում ենք. «**ԱՐԵՎԵԼԱՆԱԿԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ԼԵՁՈՒ...** ասում են նաև **Ժամանակակից** կամ **արդի արևելահայ գրական լեզու, արևելահայ գրական աշխարհաբար, գրական արևելահայերեն**, կամ պարզապես՝ **արևելահայերեն... այժմ մեզ մոտ սովորական է այն կոչել **Ժամանակակից արդի գրական հայերեն** կամ **Ժամանակակից հայոց լեզու**»¹: Այս միտքը ընդգծվում է նաև բառարանի **ՀԱՅԵՐԵՆ** կամ **ՀԱՅՈՑ ԼԵՁՈՒ** հոդվածում. «Հայ ազգային լեզվի բոլոր էական գործառնությունները այժմ փաստորեն իրականացնում է արևելահայ գրական լեզուն, որը միտում է դառնալու ընդհանուր հայության գրական լեզուն: Այժմ **Ժամանակակից** կամ **արդի հայոց լեզու** ասելով ըստ էության հասկանում ենք այդ լեզուն»²: Այլ կիրառություններում **արդի հայերեն**-ը՝ որպես արևելահայ և արևմտահայ տարբերակների միասնական անվանում, խիստ պայմանականորեն հակադրվել է **Ժամանակակից հայոց լեզու** հասկացությանը: «Արդի հայերենի բացատրական բառարան»-ի «Առաջաբան»-ում է. Աղայանը փորձում է ներկայացնել գրքի համար իբրև խորագիր ընտրված **արդի հայերեն** հասկացության իր ընկալումներն ու մոտեցումները: Միանգամայն ընդունելի համարելով այն տեսակետը, որ «արդի հայերեն ասելով հասկանում ենք աշխարհաբար կամ նոր հայերեն գրական լեզուն իր երկու գրական տարբերակներով, որոնք մեր ազգային գրական լեզվի գոյության երկու ձևերն են», բառարանագիրը միաժամանակ առաջարկում է **Ժամանակակից հայերեն** տերմինը գործածել միայն արևելա-**

¹ **Պետրոսյան Հ.**, Հայերենագիտական բառարան, Երևան, 1987, էջ 62:

² Նույն տեղում, էջ 333:

հայերենի համար: «Արևելահայերենը,– գրում է նա,– Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման ու պետականության ստեղծման շնորհիվ աննախընթաց կերպով ընդարձակեց իր գործառնությունները, բարձրանալով պետական լեզվի աստիճանին և զարգանալով դեպի համազգային լեզվի բարձունքը: Այս բնութագրությամբ,– շարունակում է Է. Աղայանը,– «արդի հայերեն» անվանումը տարբերակվում է «ժամանակակից հայերեն» տերմինից, որով մեզ մոտ անվանում են մեր գրական և խոսակցական լեզուներից (ազգային լեզվի տարբերակներից) միայն մեկը՝ արևելահայերենը»¹: Բերված փաստերը վկայում են, որ պայմանականորեն թե անպայման գիտական շրջանակներում կա այդպիսի մոտեցում՝ **ժամանակակից հայերեն տերմինով անվանվում է մեր ազգային լեզվի միայն մեկ տարբերակը՝ արևելահայերենը**²: Բայց այս դեպքում հարցի այսպիսի դրվածքը ջահուկյանական շրջանաբաժանումը, ըստ էության, տանում է փակուղի, քանի որ եթե **ժամանակակից հայոց լեզու** ասելով՝ հասկանում ենք միայն արևելահայերենը, ապա այդ անվանումով հորջորջվող ենթաշրջանից դուրս է մնում արևմտահայերենը կամ այլ կերպ ասած՝ **սփյուռքահայերենը**, և նույն տրամաբանությամբ՝ 1920 թ. տեսականորեն ավարտվում է երկճյուղ աշխարհաբարի ենթաշրջանը:

Անշուշտ քիչ հավանական է, որ Գ. Ջահուկյանը գրական հայերենի շրջափուլերը ուրվագծելիս **ժամանակակից հայերեն** ասելով ի սկզբանե նկատի է ունեցել արևելահայերենը՝ արևելահայ գրական լեզուն՝ տուրք տալով ժամանակի (հիշենք, որ զեկուցումը կարդացվել է 1951 թ.) մտայնությանը: 1950-ական թվականներին այս մտայնությունը գիտական շրջանակներում ինչ-ինչ արժարժումներ ունեցավ. արևելահայերենը աննախադեպ զարգացումներ ունեցավ, արագորեն ընդլայնեց իր գործածության ոլորտները, հարստացավ և մշակվեց՝ Է. Աղայանի խոսքերով՝ «բարձրանալով պետական լեզվի աստիճանին և զարգանալով դեպի **համազգային լեզվի բարձունքը**» (ընդգծումը մերն է – *Յու. Ա.*): Արևմտահայերենը չունեցավ այդ հնարավորությունները: Եվ նրա հեռանկարի վերաբերյալ կարծիքները, մեղմ

¹ **Աղայան Էդ.**, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հ. 1, Երևան, 1976, էջ VII-VIII:

² Ի դեպ, կարելի է արձանագրել մի շատ ուշագրավ իրողություն. արևմտահայ քերականները, հավանաբար հետևելով ավանդույթին, հակված են արևմտահայերենին նվիրված իրենց աշխատասիրությունները, լինեն դրանք դասագիրք թե գիտական հետազոտություն, անվանակոչելու **արդի հայերեն**, **արդի հայ լեզու** և նման տերմինաբանությամբ, ինչպես՝ **Ռուսինեան Ն.**, Ուղղախօսություն արդի հայ լեզուին, Կ. Պոլիս, 1853, **Սյուրնեան Ա.**, Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի, Վիեննա, 1866, **Դաթեան Ս.**, Տարրական քերականություն արդի հայերենի, Կ. Պոլիս, 1894, **Զապել Ասատուր**, Գործնական քերականություն արդի աշխարհաբարի, գիրք Ա-Բ, Կ. Պոլիս, 1900, **Գազանճեան Յովհ.**, Նոր քերականություն արդի հայերեն լեզուի, Կ. Պոլիս, 1910, **Մելքոնեան Ջ.**, Գործնական քերականություն արդի հայերեն լեզուի, Պէրոլթ, 1970, **Առաքելեան Կ.**, Արդի հայերենի քերականություն, գիրք 1, 2, 3, Պէրոլթ, 1998 և այլն:

ասած, հուսադրող չէին: Ուշագրավ է Հր. Աճառյանի տեսակետը: 1946-1948 թթ. զանգվածային ներգաղթը ազգային զարթոնքի հզոր ալիք էր բարձրացրել համայն հայության շրջանում: Ինքը՝ ճակատագրի բերումով նույնպես տարագիր Հր. Աճառյանը, հայրենադարձության առիթով դիմելով սփյուռքահայությանը, «Սովետական Հայաստան» թերթի 1945 թ. դեկտեմբերի համարներից մեկում գրում է. «Ձեր սրտի իդձը կատարվեց. դուք իրավունք և արտոնություն ստացաք հայրենիք վերադառնալու: Մեր սրտերը հույզերով, մեր աչքերը լույսով, մեր հոգիները անձկալի կարոտով ու մեր ձեռքերը ծաղկի պսակներով լցված՝ սպասում ենք ձեզ»¹: Եվ հայրենասիրական այս մտայնության հիմքի վրա հաճախ քննության էին առնվում նաև գիտության, լեզվի, մշակույթի հարցեր: Փորձում էին լուծումներ գտնել նոր ձևավորվող հարաբերությունների համակարգում: Դրանց մեջ, սակայն, ավելի շատ ընդհանուր ոգևորվածություն կար, քան գիտական մոտեցում: Հավանաբար տուրք տալով ժամանակի այս ընդհանուր տրամադրություններին՝ Հր. Աճառյանը, իբրև զանգվածային ներգաղթի հետևանք, տխուր վախճան էր կանխատեսում արևմտահայերենի համար: «Հայոց մեծամասնությունը հավաքված է Խորհրդային Հայաստանում, որ է և կմնա իբրև հայոց բնակավայրը, – գրում է նա, – նրան կից է Կովկասի և Ռուսաստանի հայությունը, որ գործածում է արևելահայ գրական լեզուն: Նույնը նաև ամբողջ Պարսկաստանի հայությունը: Գաղութներից Ամերիկայի հայերը լեզուն կորցնելու նախօրյակին են: Ֆրանսիայի, Ռումինիայի, Բուլղարիայի, Հունաստանի, Տաճկաստանի և Եգիպտոսի հայ գաղութները փոքր թիվ են կազմում: Սիրիայի հայությունն էլ թեև բավական բազմաթիվ է, բայց էլի Երևանի կեսից ավելի չէ: Իսկ երբ, ինչպես ծրագրված է, սփյուռքի հայերը հայրենադարձ լինեին, կարճ ժամանակում նրանք էլ կամ նրանց որդիները կփոխեն իրենց լեզուն, և **արևելահայ գրականը միակ տիրողը կդառնա** (ընդգծումը մերն է – *Յու. Ա.*)»²: Հայրենադարձած հայությունը, իհարկե, թեև ոչ կարճ ժամանակում, բայց փոխեց իր լեզուն: Սակայն մեծ գիտնականի մյուս կանխատեսումները չիրականացան: Նախ՝ հայրենադարձությունը սպասվող կամ ենթադրվող ծավալները չունեցավ: Հետո՝ Սփյուռքի հայության ջանքերը և ազգային զարթոնքը հզոր դեր կատարեցին արտերկրում հայության ինքնությունը և ամենից առաջ լեզուն պահպանելու համար: Եվ ապա՝ ավելի ուշ, տեղի ունեցավ հակառակ գործընթացը՝ արտագաղթ դեպի սփյուռքահայ կենտրոններ, մասնավորապես՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ: Ակնհայտ դարձավ, որ արևմտահայերենը դեռ երկար ժամանակ կոչված է իրակա-

---

¹ Տե՛ս **Մելիքսեթյան Հ.**, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը, Երևան, 1985, էջ 185:

² **Աճառյան Հր.**, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս II, Երևան, 1951, էջ 553:

նացնելու իր գործառույթները Մփյուռքում և մասամբ նաև հայրենիքում՝ որպես մեր ազգային գրական լեզվի տարբերակներից մեկը¹:

Կարծում ենք՝ հարցի տրամաբանական լուծման մեկ ճանապարհ կա. պետք է ընդունել, որ Գ. Ջահուկյանի կողմից ներկայացված շրջանաբաժանման մեջ **Ժամանակակից հայերեն** տերմինը գործածված է լայն առումով՝ ներառելով արևելահայերենը և արևմտահայերենը:

Այժմ անդրադառնանք Գ. Ջահուկյանի որդեգրած երրորդ սկզբունքին, ըստ որի՝ **լեզվի ու նրա զարգացման օրենքները սերտ կապի մեջ են ժողովրդի պատմության հետ**: Սրա էությունն այն է, որ լեզվի տարատեսակների առաջացման, նրանց փոխազդեցության ու առնչությունների փոփոխության հարցերը կապված են ժողովրդի պատմության ընթացքի հետ: Սա վեճ չընդունող ճշմարտություն է: Սակայն այդ կապի կոնկրետ դրսևորումները ցուցադրելու մեջ լեզվաբանը դժվարություններ ունի. «Մենք հնարավորություն չունենք մեր նպատակի սահմաններում մանրամասնորեն ցուցադրելու լեզվի և ժողովրդի պատմության կապը», – գրում է նա և առաջարկում է նկատել, որ իր ամբողջ շրջանաբաժանումը տոգորված է ժողովրդի պատմության հետ ունեցած կապով²: Կոնկրետ կապեր և առնչություններ փնտրելը թերևս շնորհակալ գործ չէ և գիտականորեն ոչ այնքան հիմնավորված, սակայն հենց իր իսկ առաջարկած սահմանագծումներում այդպիսի կապի ու առնչության առանձին դրսևորումներ ակնառու են. այսպես՝ հայոց լեզվի գրային շրջանի պատմության սկիզբը հայոց պատմության հին շրջանի սկիզբն է (V դար), Կիլիկյան թագավորության շրջանը համընկնում է միջին հայերենի ծաղկման ժամանակաշրջանին (XI-XIV դարեր), աշխարհաբար կամ նոր հայերենի սկզբնավորման ժամանակաշրջանը հայոց պատմության նոր շրջանի սկիզբն է (XVIII-XIX դարեր), հայոց պատմության նորագույն շրջանը համընկնում է ժամանակակից հայերենի ենթաշրջանին (1920-ականներից մինչև մեր օրերը) և այլն:

Շրջանաբաժանման սխեմայում մեր կողմից առաջարկվող ճշգրտումները դուրս չափով չեն խաթարում այդ կապի և առնչությունների տրամաբանությունը:

Գ. Ջահուկյանը մի քանի անգամ ընդգծում է իր շրջանաբաժանման պայմանական լինելը, այն միտքը, որ իր և առհասարակ այս կարգի ցանկացած շրջանաբաժանում հարաբերական բնույթ ունի, և որ սահմանագծումները ավելի կամ պակաս չափով պայմանական են, «որովհետև անցումը մի շրջանից կամ փուլից մյուսին տեղի է ունենում առանց որևէ «պայթյունի»³: Մեր կողմից առաջարկվող շրջանաբաժանումը չի խախտում նաև այդ պայմանը,

¹ Տե՛ս նաև «1946-1948 թթ. հայրենադարձությունը և դրա դասերը...», Երևան, 2008, էջ 169-170:

² Տե՛ս **Ջահուկյան Գ.**, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1969, էջ 34:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 33:

ընդհակառակը՝ ևս մեկ անգամ հաստատվում է այն գաղափարը, որ այս կարգի շրջանաբաժանումները հարաբերական բնույթ ունեն:

Հայոց լեզվի գրային շրջանի պատմության շրջանաբաժանման՝ մեր կողմից առաջարկվող տարբերակը հիմնական գծերով համընկնում է հայոց պատմության շրջափուլերին. նախագրային հայերենի շրջան՝ մինչև մ. թ. V դար, հին շրջան կամ գրաբար՝ V-XII դարեր, նոր կամ աշխարհաբարի շրջան՝ XII դարից մինչև մեր օրերը: XII-XVIII դարերը վաղ աշխարհաբարի կամ, պայմանականորեն, միջին հայերենի ենթաշրջանն է, XVIII դարից մինչև 1920-ականները՝ երկճյուղ գրական աշխարհաբարի կազմավորման և նորմավորման ենթաշրջանը, 1920-ականներից մինչև մեր օրերը՝ ժամանակակից կամ արդի հայերենի ենթաշրջանը՝ երկու ճյուղերով՝ արևելահայերեն և արևմտահայերեն:

Юрий Аветисян – *Два этапа развития литературного армянского языка – grabar и ashkharhabar*

Этапы разделения литературного армянского языка более ста лет находятся в центре научного интереса. Точка зрения академика Геворга Джаукяна, представленная в научном докладе в 1951 г. (согласно которой выделяется три этапа истории армянского языка – древний период (V-XI), средний (XII-XVI), новый период (XVII – до наших дней), сегодня нуждается в некоторых объяснениях и корректировках.

Исходя из новых принципов и подходов понимания литературного языка, факта очевидных сходств между средним армянским и западноармянским ашхарабаром и более точной трактовки понятия современного армянского языка, предлагается сделать некоторые уточнения в принятом варианте этапов разделения литературного армянского языка. Считать XII-XVIII века подэтапом раннего ашхарабара, или условно среднеармянского языка, а с 1920-х годов до наших дней – подэтапом современного армянского языка с двумя ветвями – восточноармянским и западноармянским.

Yuri Avetisyan – *The Two Stages of the Development of Literary Armenian – Grabar and Ashkharhabar*

The question of stage division of the literary Armenian language has been in the focus of scientific interest for more than two hundred years. The view which was put into scientific circulation with the report of Gevorg Jahukyan in 1951 (according to which three stages of the history of the Armenian language are separated – Old period (V-XI), Middle period (XII-XVI) and New period (from XVII to our days), needs some explanations and specifications.

Proceeding from the new principles and approaches of literary language perception, the fact of the obvious presence of Middle Armenian-Western Armenian-Ashkharhabar generalities and more reliable interpretations of the concepts **New Armenian** and **Modern Armenian** it is proposed to introduce clarity into the accepted version of periodization of literary Armenian i.e to consider XII-XVIII centuries **Early Ashkharhabar** or, conditionally, **sub-period of Middle Armenian** and from the 1920s to our days sub-period of **New** or **Modern Armenian** with two branches – Eastern Armenian and Western Armenian.